

# EUROPEES RECHT



# EUROPEES RECHT

**Prof. dr. Koen LENAERTS**

Gewoon hoogleraar (deeltijds), Instituut voor Europees Recht, KU Leuven  
President van het Hof van Justitie van de Europese Unie

**Prof. dr. Piet VAN NUFFEL**

Hoofddocent (deeltijds), Instituut voor Europees Recht, KU Leuven  
Lid van de Juridische Dienst, kabinetslid Europese Commissie

Zesde editie



intersentia

Antwerpen – Cambridge

Europees recht. Zesde editie  
Koen Lenaerts en Piet Van Nuffel

© 2017 Koen Lenaerts, Piet Van Nuffel en Intersentia  
Antwerpen – Cambridge  
[www.intersentia.be](http://www.intersentia.be)

Omslagbeeld paperback: © symbiot – Shutterstock

ISBN 978-94-000-883-0 (gebonden)  
ISBN 978-94-000-829-8 (paperback)  
D/2017/7849/114  
NUR 828



Alle rechten voorbehouden. Behoudens uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande toestemming van de uitgever.

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg, kunnen noch de auteurs noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

# VOORWOORD

Zestig jaar na de ondertekening van het Verdrag van Rome, dat de Europese Economische Gemeenschap oprichtte, en vijftintig jaar na de ondertekening van het Verdrag van Maastricht, dat tot de Europese Unie leidde, is het Europees recht (EU-recht of Unierecht) uitgegroeid tot een zelfstandig rechtssysteem dat niettemin sterk verstrengeld is met de nationale rechtssystemen van de EU-lidstaten.

In een groeiend aantal rechtstakken is het Unierecht niet meer weg te denken, niet enkel omwille van de impact van de regels betreffende het vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal, maar ook omwille van de harmonisatie van nationale rechtsregels of het uitvaardigen van allerlei andere regels van Unierecht.

Doorheen de jaren heeft het beeld van de Europese Unie als een voornamelijk economisch project definitief plaatsgemaakt voor een Unie die binnen de grenzen van de lidstaten en daarbuiten de toon aangeeft op zoveel meer gebieden, gaande van sociaal beleid over volksgezondheid en milieu tot migratie- en veiligheidsbeleid. Ook in domeinen als het fiscaal recht, strafrecht, procesrecht en personen- en familierecht komen regels van Unierecht zich nestelen. In al deze domeinen ontstaat een samenspel van Unierecht en nationaal recht, wat een precies inzicht in de werking en inhoud van de relevante beginselen en regels van Unierecht noodzakelijk maakt. Dit boek beoogt zowel praktijkjuristen als studenten dit inzicht te bieden.

Deel I legt aan de hand van een historisch overzicht de juridische structuur van de EU uit en schetst de basiskenmerken van het Unierecht. Deel II beschrijft de bevoegdheden van de Unie. Eerst wordt algemeen uiteengezet hoe de verdeling van bevoegdheden tussen de Unie en de lidstaten is geregeld, daarna volgt een gedetailleerd overzicht van het materiële Unierecht. Het burgerschap van de Unie, de interne markt als ruimte zonder binnengrenzen (met het vrije verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal), tegelijk een ruimte van vrijheid, veiligheid en recht, en het externe optreden van de Unie staan daarbij centraal.

In Deel III worden de instellingen en organen van de Unie belicht, waarna Deel IV de interactie tussen deze instellingen en organen onderzoekt in de wetgevende, uitvoerende en budgettaire besluitvorming. Ook de rol van de lidstaten komt hierbij aan bod. Deel V bespreekt de soorten normen die het Unierecht kent,

hun doorwerking in de rechtsordes van de lidstaten, en de normenhierarchie van het Unierecht.

Ten slotte is Deel VI gewijd aan de rechtsbescherming. Zowel de procedures die de toepassing van het Unierecht in de lidstaten verzekeren als deze die bescherming bieden tegen onwettige handelingen van Unie-instellingen worden erin toegelicht. De nodige aandacht gaat uit naar de prejudiciële procedure in al haar praktische aspecten.

De materie is bijgehouden tot 1 september 2017. Met suggesties en opmerkingen kan u terecht bij de auteurs via de website van het Instituut voor Europees Recht van de KU Leuven ([www.law.kuleuven.be/eur](http://www.law.kuleuven.be/eur)).

Bij deze zesde editie wensen de auteurs hun dank te betuigen aan allen die herwerkte passages hebben nagelezen en becommentarieerd, in de eerste plaats Roel De Meu, academisch coördinator in het Instituut voor Europees Recht, die ons ook bij de praktische afwerking van deze editie heeft ondersteund, en voorts Tina Van den Sanden, assistent in het Instituut voor Europees Recht, en Steven Noë, Rudi Troosters en Geert Wils, leden van de juridische dienst van de Europese Commissie.

De eindverantwoordelijkheid ligt uiteraard enkel bij de auteurs, die erop wijzen dat de inhoud van dit boek hun persoonlijke mening weergeeft en op geen enkele manier kan worden toegeschreven aan de instellingen waartoe zij behoren.

Luxemburg/Brussel, 1 oktober 2017

Koen LENAERTS  
Piet VAN NUFFEL

## BEKNOPTE INHOUD

Voorwoord .....	v
Inhoud .....	ix
Inleiding tot het bronnenmateriaal .....	xxiii
Deel I. Van Europese Gemeenschappen tot Europese Unie .....	1
Deel II. Bevoegdheden van de Europese Unie .....	65
Deel III. Instellingen en organen van de Europese Unie .....	315
Deel IV. Besluitvorming binnen de Europese Unie .....	411
Deel V. Rechtsbronnen van de Europese Unie .....	509
Deel VI. Rechtsbescherming in de Europese Unie .....	631
Rechtspraakregister .....	685
Trefwoordenregister .....	729
De auteurs .....	759





# INHOUD

<i>Voorwoord</i> .....	v
<i>Beknopte inhoud</i> .....	vii
<i>Inleiding tot het bronnenmateriaal</i> .....	xxiii

## DEEL I.

VAN EUROPESE GEMEENSCHAPPEN TOT EUROPESE UNIE.....	1
--	---

### Hoofdstuk 1.

<b>De oprichting van de Europese Gemeenschappen</b> .....	5
---	---

I. Naoorlogse stappen naar Europese integratie.....	5
II. Het EGKS-Verdrag.....	7
III. Plannen voor politieke samenwerking.....	8
IV. Het EEG-Verdrag en het EGA-Verdrag .....	9
V. Het supranationale karakter van het gemeenschapsrecht.....	12

### Hoofdstuk 2.

<b>Intergouvernementele samenwerking tussen de EG-lidstaten</b> .....	19
---	----

I. Europese Politieke Samenwerking .....	19
II. Europese monetaire samenwerking .....	21
III. Politiële en justitiële samenwerking .....	21

### Hoofdstuk 3.

<b>Het bijeenbrengen van de integratiesporen in een Europese Unie</b> .....	25
---	----

I. Stappen naar een Europese Unie.....	25
II. De oprichting van de Europese Unie .....	26
III. Latere wijzigingen van de Europese Unie .....	31
A. Het Verdrag van Amsterdam .....	31
B. Het Verdrag van Nice.....	33
IV. De Grondwet voor Europa .....	34

### Hoofdstuk 4.

<b>Het Verdrag van Lissabon en de huidige Verdragen</b> .....	39
---	----

I. Het Verdrag van Lissabon .....	39
-----------------------------------	----

II.	Unierecht en de verhouding ervan tot het vroegere gemeenschapsrecht en het niet-communautaire recht .....	44
III.	Nieuwe intergouvernementele systemen .....	47
IV.	Toekomst van de Unie.....	48
<b>Hoofdstuk 5.</b>		
	<b>Wijziging van de Verdragen .....</b>	<b>49</b>
<b>Hoofdstuk 6.</b>		
	<b>Toetreding tot de Europese Unie .....</b>	<b>53</b>
I.	Lidstaten van de Europese Unie .....	53
II.	Toetreding van lidstaten.....	58
	A. Toetredingsvoorwaarden .....	58
	B. Toetredingsprocedure .....	60
III.	Uittreding van lidstaten .....	62
<b>DEEL II.</b>		
	<b>BEVOEGDHEDEN VAN DE EUROPESE UNIE .....</b>	<b>65</b>
<b>Hoofdstuk 1.</b>		
	<b>De beginselen.....</b>	<b>69</b>
I.	Waarden en doelstellingen van de Unie.....	69
II.	De toebedeling van bevoegdheden aan de Unie.....	71
	A. De noodzaak van een rechtsgrond .....	72
	B. De bevoegdheden onderscheiden naargelang de rechtsgrond .....	77
	1. De bevoegdheden uitdrukkelijk of impliciet door het Verdrag verleend .....	78
	2. De aanvullende bevoegdheid om Uniedoelstellingen te bereiken (art. 352 VWEU).....	80
	C. Exclusieve en niet-exclusieve bevoegdheden .....	81
III.	Het subsidiariteitsbeginsel .....	85
	A. De rol van het beginsel .....	85
	B. De vereisten van subsidiariteit .....	86
	C. Toepassing van het subsidiariteitsbeginsel.....	87
IV.	Het evenredigheidsbeginsel .....	91
	A. De rol van het beginsel .....	91
	B. De vereisten van evenredigheid .....	92
	C. Toepassing van het evenredigheidsbeginsel.....	93
V.	Het beginsel van loyale samenwerking .....	95
	A. De rol van het beginsel .....	95
	B. Vereisten van het beginsel van loyale samenwerking.....	96

1.	Aanvullende vereisten .....	97
2.	Derogerende vereisten .....	99
VI.	Het gelijkheidsbeginsel .....	100
A.	Toepassingsgebied .....	100
1.	Verbod van discriminatie op grond van de nationaliteit van een lidstaat .....	102
2.	Verbod van discriminatie op grond van geslacht .....	106
3.	Andere verboden vormen van discriminatie .....	108
B.	Inhoud .....	110
1.	Materiële discriminatie .....	110
2.	Directe en indirecte discriminatie .....	110
3.	Omgekeerde discriminatie .....	111

## Hoofdstuk 2.

	<b>Het burgerschap van de Unie .....</b>	<b>113</b>
I.	Instelling van het burgerschap van de Unie .....	113
II.	Toekenning van het burgerschap .....	114
III.	Inhoud van het burgerschap van de Unie .....	115
A.	Verblijfsrecht .....	116
B.	Recht op gelijke behandeling en verbod op belemmeringen ten aanzien van het reis- en verblijfsrecht .....	123
C.	Politieke rechten .....	125
D.	Recht op bescherming .....	126

## Hoofdstuk 3.

	<b>De interne markt .....</b>	<b>129</b>
I.	De instelling van de interne markt .....	129
A.	Draagwijdte van de interne markt .....	129
B.	Van de gemeenschappelijke markt naar de interne markt .....	132
II.	De Verdragsbepalingen inzake vrij verkeer .....	134
A.	Het vrije verkeer van goederen .....	135
1.	De douane-unie .....	137
a.	Verbod van in- en uitvoerrechten en heffingen van gelijke werking .....	137
b.	Toegelaten heffingen .....	139
c.	Het gemeenschappelijke douanetarief .....	141
2.	Verbod van niet-tarifaire beperkingen .....	142
a.	Verbod van kwantitatieve beperkingen en maatregelen van gelijke werking .....	142
b.	Uitzonderingen .....	146
1°	Artikel 36 VWEU .....	147

2°	De <i>rule of reason</i> .....	149
3°	De regeling van verkoopmodaliteiten.....	153
B.	Het vrije verkeer van personen.....	155
1.	Algemene draagwijdte.....	155
2.	Begunstigde personen.....	157
a.	Onderdanen van een lidstaat.....	157
b.	Begunstigde werknemers.....	157
c.	Begunstigde zelfstandigen en vennootschappen.....	159
d.	Aanknoping met het Unierecht.....	160
3.	Inhoud van het vrije personenverkeer.....	162
a.	Het reis- en verblijfsrecht.....	162
b.	Verbod van discriminerende en niet-discriminerende belemmeringen.....	162
c.	Primair en secundair vestigingsrecht.....	169
4.	Toegelaten beperkingen aan het vrije personenverkeer.....	172
a.	Beperkingen uit hoofde van openbare orde, openbare veiligheid en volksgezondheid.....	172
b.	Betrekkingen in overheidsdienst en de uitoefening van openbaar gezag.....	173
c.	Beperkingen op grond van de <i>rule of reason</i> .....	176
5.	Harmonisatie en onderlinge erkenning.....	179
6.	De sociale zekerheid en het vrije personenverkeer.....	181
C.	Het vrije verkeer van diensten.....	184
1.	Definitie en begunstigden.....	185
2.	Inhoud van het vrije dienstenverkeer.....	188
3.	Toegelaten beperkingen aan het vrije dienstenverkeer.....	190
a.	Beperkingen op grond van de artikelen 51 en 52 VWEU..	190
b.	Beperkingen op grond van de <i>rule of reason</i> .....	191
D.	Het vrije verkeer van kapitaal.....	196
1.	Definitie en inhoud.....	196
2.	Toegelaten beperkingen aan het kapitaal- en betalingsverkeer..	198
III.	De harmonisatie van nationale wetgevingen.....	201
A.	De impact van EU-harmonisatiemaatregelen.....	202
B.	Harmonisatie op grond van de artikelen 114 en 115 VWEU.....	204

#### Hoofdstuk 4.

	<b>De ruimte van vrijheid, veiligheid en recht.....</b>	<b>211</b>
I.	Stapsgewijze integratie van het beleid van de lidstaten inzake justitie en binnenlandse zaken.....	211
II.	Beleid inzake grenscontroles, asiel en immigratie.....	215
A.	Grenscontroles en visa.....	215
B.	Asiel en andere vormen van internationale bescherming.....	217

C. Immigratiebeleid .....	219
D. Rechten toegekend door akkoorden met derde staten .....	220
III. Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken .....	221
IV. Justitiële samenwerking in strafzaken .....	225
V. Politiële samenwerking .....	230
VI. Uitzonderingsstatuut voor Denemarken, Ierland en Verenigd Koninkrijk .....	231

## Hoofdstuk 5.

<b>Interne beleidsdomeinen van de Unie .....</b>	<b>235</b>
I. Landbouw en visserij .....	235
II. Vervoer .....	238
III. Mededinging .....	239
A. Regels voor de ondernemingen .....	241
1. Artikel 101 VWEU .....	241
2. Artikel 102 VWEU .....	244
3. Concentratiecontrole .....	245
4. Openbare ondernemingen en diensten van algemeen belang .....	245
B. Steunmaatregelen van de staten .....	247
IV. Economisch en monetair beleid .....	254
A. Invoering van de economische en monetaire unie .....	254
B. Het economische beleid .....	258
C. Het monetaire beleid .....	263
V. Sociale politiek en werkgelegenheid .....	264
VI. Onderwijs, jeugd en beroepsopleiding .....	268
VII. Cultuur .....	270
VIII. Volksgezondheid en consumentenbescherming .....	271
IX. Economische, sociale en territoriale samenhang en trans-Europese netwerken .....	273
X. Industrie .....	275
XI. Onderzoek en technologische ontwikkeling en ruimte .....	276
XII. Milieu en energie .....	277
XIII. Toerisme en civiele bescherming .....	279
XIV. Administratieve samenwerking .....	280

## Hoofdstuk 6.

<b>Externe beleidsdomeinen van de Unie .....</b>	<b>281</b>
I. De gemeenschappelijke handelspolitiek .....	282
A. Draagwijdte .....	282
B. Autonome maatregelen .....	284
C. Handelsakkoorden en samenwerkingsovereenkomsten .....	286

II.	Associatiebeleid .....	288
A.	Associatieregeling voor landen en gebieden overzee .....	289
B.	Associatieakkoorden op grond van artikel 217 VWEU.....	290
III.	Ontwikkelingssamenwerking en humanitaire hulp .....	295
IV.	Economische, financiële en technische samenwerking met derde landen .....	297
V.	Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB).....	298
VI.	Overige internationale bevoegdheden van de Unie .....	304
VII.	Verhouding tot de internationale bevoegdheid van lidstaten.....	307

**Hoofdstuk 7.**

Vrijwaringsclausules .....	311
----------------------------	-----

DEEL III.

INSTELLINGEN EN ORGANEN VAN DE EUROPESE UNIE .....	315
--	-----

**Hoofdstuk 1.**

De politieke instellingen van de Unie.....	319
--	-----

I.	Het Europees Parlement.....	319
A.	Bevoegdheden.....	319
1.	Deelname aan de besluitvorming.....	320
2.	Begrotingsautoriteit .....	321
3.	Controle op andere instellingen en organen .....	321
B.	Samenstelling .....	324
C.	Werkwijze .....	328
D.	Interne organisatie.....	329
II.	De Europese Raad .....	330
A.	Bevoegdheden.....	331
B.	Samenstelling .....	333
C.	Werkwijze .....	335
III.	De Raad.....	337
A.	Bevoegdheden.....	337
1.	Beslissing .....	337
2.	Coördinatie .....	338
3.	Uitvoering .....	338
4.	Verhouding met andere instellingen en organen.....	338
B.	Samenstelling .....	339
C.	Werkwijze .....	344
D.	Interne organisatie.....	351
IV.	De Commissie .....	353
A.	Bevoegdheden.....	353
1.	Toezicht.....	354
2.	Deelname aan de besluitvorming.....	355

3. Uitvoering .....	355
4. Vertegenwoordiging .....	356
B. Samenstelling .....	356
C. Werkwijze .....	361
D. Interne organisatie .....	362
 <b>Hoofdstuk 2.</b>	
<b>Overige instellingen van de Unie .....</b>	<b>365</b>
I. Het Hof van Justitie van de Europese Unie .....	365
A. Bevoegdheden .....	366
B. Samenstelling .....	371
C. Werkwijze .....	373
D. Interne organisatie .....	373
II. De Europese Centrale Bank .....	374
III. De Rekenkamer .....	376
 <b>Hoofdstuk 3.</b>	
<b>Overige organen van de Unie .....</b>	<b>379</b>
I. Adviescomités .....	379
A. Europees Economisch en Sociaal Comité .....	379
B. Comité van de Regio's .....	380
C. Overige comités .....	381
II. De Europese Investeringsbank .....	381
III. De Europese Ombudsman .....	382
IV. Andere organen van de Unie .....	384
 <b>Hoofdstuk 4.</b>	
<b>De Unie als internationale organisatie .....</b>	<b>389</b>
I. Rechtspersoonlijkheid en vertegenwoordiging .....	390
II. Voorrechten en immuniteiten .....	392
III. Begroting .....	394
A. Algemene beginselen .....	394
B. Ontvangsten .....	395
C. Uitgaven .....	397
IV. Zetel van de instellingen en organen .....	398
V. Statuut van de ambtenaren en andere personeelsleden .....	400
VI. Taalgebruik .....	402
VII. Openbaarheid van bestuur en documenten .....	406

DEEL IV.	
BESLUITVORMING BINNEN DE EUROPESE UNIE.....	411

**Hoofdstuk 1.**

<b>De wetgevingsprocedure.....</b>	<b>415</b>
I. Algemene beginselen.....	415
A. Definitie van wetgeving.....	415
B. Grondlijnen van de wetgevingsprocedure.....	416
C. Beslissingsbevoegdheid.....	419
1. Deelname van de Raad.....	419
2. Deelname van het Europees Parlement.....	420
D. Recht van initiatief.....	422
II. Gewone wetgevingsprocedure.....	429
III. Bijzondere wetgevingsprocedures.....	436
A. Deelname van de Raad.....	436
B. Deelname van het Europees Parlement.....	437
1. Raadpleging.....	437
2. Goedkeuring.....	439
IV. Andere procedures.....	440
A. Andere deelname van het Europees Parlement.....	441
B. Interinstitutionele akkoorden.....	441
C. Inbreng van de sociale partners.....	442
D. Inbreng van andere organen en groepen.....	443
V. Democratisch gehalte van de besluitvorming.....	444

**Hoofdstuk 2.**

<b>Uitvoering van wetgeving.....</b>	<b>449</b>
I. Uitvoering door de lidstaten.....	449
II. Uitvoering door instellingen, organen of instanties van de Unie.....	455
A. Verhouding tussen wetgeving en uitvoering.....	455
B. Uitvoering door de Commissie of de Raad.....	457
1. Delegatie aan de Commissie.....	457
2. Uitvoering door de Commissie (of de Raad).....	459
a. Algemene beginselen.....	459
b. Toezicht op de uitvoering door de Commissie: de “comitologie”.....	460
C. Uitvoering door andere organen.....	466

**Hoofdstuk 3.**

<b>De besluitvorming bij het GBVB.....</b>	<b>471</b>
I. Het bepalen van het GBVB.....	471
II. De uitvoering van het GBVB.....	474



<b>Hoofdstuk 4.</b>	
<b>De budgettaire besluitvorming</b> .....	477
I. Vaststelling van de begroting. ....	477
II. Uitvoering van begroting en controle .....	480
<b>Hoofdstuk 5.</b>	
<b>De besluitvorming inzake internationale overeenkomsten</b> .....	485
I. Toepassingsgebied van de procedure .....	485
II. Procedure voor het onderhandelen en het sluiten van overeenkomsten ..	486
A. De onderhandelingen .....	486
B. Het sluiten van overeenkomsten .....	488
1. Parafering en ondertekening. ....	488
2. Bevoegdheid tot sluiten .....	489
3. Inbreng van het Europees Parlement. ....	490
a. Raadpleging .....	490
b. Goedkeuring .....	491
III. Gemengde overeenkomsten .....	492
IV. Advies van het Hof van Justitie .....	494
<b>Hoofdstuk 6.</b>	
<b>De besluitvorming beperkt tot bepaalde lidstaten</b> .....	497
I. De ruimte van vrijheid, veiligheid en recht .....	497
II. Economische en monetaire unie .....	501
III. Nauwere samenwerking tussen lidstaten .....	502
<b>DEEL V.</b>	
<b>RECHTSBRONNEN VAN DE EUROPESE UNIE</b> .....	509
<b>Hoofdstuk 1.</b>	
<b>Doorwerking van het Unierecht in de nationale rechtsordes</b> .....	511
I. Vormen van Unierecht .....	511
II. De beginselen van voorrang en volle werking van het Unierecht .....	511
A. Formulering vanuit het Unierecht. ....	512
1. Het beginsel van de voorrang van het Unierecht. ....	512
2. Het beginsel van interpretatie conform het Unierecht .....	514
3. Verplichting om strijdige nationale normen buiten toepassing te laten. ....	515
4. Aansprakelijkheid van de lidstaat voor schade voort- vloeiend uit een schending van het Unierecht .....	520
B. Receptie in de rechtsordes van de lidstaten .....	523
III. De rechtstreekse werking van het Unierecht. ....	527

**Hoofdstuk 2.**

<b>Bronnen van het Unierecht</b> .....	531
I. Hiërarchie van de rechtsbronnen .....	531
II. Primair Unierecht .....	533
A. Statuut van het primaire Unierecht .....	533
B. Overzicht van het primaire Unierecht .....	535
III. Grondrechten en algemene beginselen van het Unierecht .....	537
A. De grondrechten .....	537
1. Statuut van grondrechten .....	537
a. Grondrechten als algemene beginselen van het Unierecht ..	538
b. Handvest van de grondrechten van de Europese Unie ....	540
2. Reikwijdte van grondrechtenbescherming .....	542
a. Bescherming tegenover de instellingen en organen van de Unie .....	542
b. Bescherming tegenover de lidstaten .....	543
c. Beperkingen bij de toepassing van het Handvest .....	545
d. Verhouding met de grondrechtenbescherming door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens .....	547
3. Overzicht van beschermde grondrechten .....	551
B. De algemene rechtsbeginselen .....	556
1. Statuut van algemene rechtsbeginselen .....	556
2. Overzicht .....	558
IV. Internationaal recht .....	564
A. Internationale overeenkomsten gesloten door de Unie .....	564
1. Rechtskracht en rechtstreekse werking van internationale overeenkomsten .....	564
2. Rechtskracht en rechtstreekse werking van besluiten van organen opgericht bij internationale overeenkomsten .....	567
3. Statuut van de overeenkomsten gesloten in het kader van GATT/WTO .....	568
4. Uitlegging en wettigheidstoetsing van internationale overeenkomsten .....	570
B. Internationale overeenkomsten gesloten door de lidstaten met derde staten .....	572
1. Overeenkomsten gesloten na de inwerkingtreding van de Verdragen .....	572
2. Overeenkomsten gesloten vóór de inwerkingtreding van de Verdragen .....	573
C. Andere regels van internationaal recht .....	576
1. Internationaal gewoonterecht en algemene rechtsbeginselen ..	576
2. Verplichtingen in het kader van de Verenigde Naties .....	578

V.	Autonome handelingen van de instellingen en organen . . . . .	580
A.	Vormvereisten en statuut . . . . .	581
1.	Keuze tussen instrumenten. . . . .	581
2.	Onderscheid tussen wetgevings- en uitvoeringshandelingen . . .	582
3.	Wijze van totstandkoming . . . . .	583
4.	Motivering . . . . .	584
5.	Bekendmaking of kennisgeving – Inwerkingtreding . . . . .	585
6.	Tenuitvoerlegging . . . . .	587
7.	Wettigheidstoetsing . . . . .	588
B.	Verordeningen . . . . .	588
C.	Richtlijnen . . . . .	590
1.	De omzetting van richtlijnen in nationaal recht . . . . .	591
2.	De rechtstreekse werking van bepalingen uit een niet (correct) omgezette richtlijn . . . . .	595
a.	Afloop van omzettingstermijn . . . . .	595
b.	Rechtstreekse werking tegenover lidstaat . . . . .	596
3.	Andere vormen van doorwerking van een niet (correct) omgezette richtlijn . . . . .	599
a.	Richtlijnconforme interpretatie . . . . .	599
b.	Buiten toepassing laten van strijdige rechtsregels . . . . .	602
c.	Aansprakelijkheid van de lidstaat voor veroorzaakte schade . . . . .	605
D.	Besluiten. . . . .	607
E.	Aanbevelingen en adviezen . . . . .	609
F.	Andere handelingen. . . . .	610
VI.	Interinstitutionele akkoorden . . . . .	614
VII.	Besluiten van de regeringen van de lidstaten en overeenkomsten tussen de lidstaten . . . . .	616
VIII.	Sociale overeenkomsten . . . . .	618
IX.	De rechtspraak van de Unierechter. . . . .	619

### Hoofdstuk 3.

	<b>Niet-communautaire handelingen aangenomen vóór het Verdrag van Lissabon . . . . .</b>	<b>621</b>
I.	Niet-communautaire Verdragsbepalingen . . . . .	622
II.	Handelingen van de Europese Raad en de Raad binnen het GBVB en de PJSS . . . . .	622
III.	Internationale overeenkomsten in het kader van het GBVB en de PJSS. . . . .	627
IV.	Overeenkomsten tussen de lidstaten . . . . .	628

DEEL VI.	
RECHTSBESCHERMING IN DE EUROPESE UNIE.....	631

**Hoofdstuk 1.**

<b>Rechtsbescherming tegenover lidstaten en particulieren.....</b>	<b>635</b>
--	------------

I.	Afdwinging van Unierecht voor de nationale rechter.....	635
	A. Uitlegging en toepassing van Unierecht door de nationale rechter.....	635
	B. Prejudiciële vragen over de uitlegging van het Unierecht.....	641
	1. Mogelijkheid en verplichting om prejudiciële vragen te stellen.....	642
	a. Rechterlijke instanties die vragen kunnen stellen.....	642
	b. Mogelijkheid tot het stellen van vragen.....	642
	c. Verplichting tot het stellen van vragen.....	643
	2. Voorwerp van prejudiciële vragen.....	645
	3. Procedure voor het stellen en beantwoorden van prejudiciële vragen.....	648
	a. Formuleren van de prejudiciële vraag.....	648
	b. Behandeling door het Hof van Justitie.....	650
	4. Gevolgen van prejudiciële beslissingen.....	653
II.	Beroep wegens niet-nakoming van verplichtingen door een lidstaat ...	654
	A. Initiatief.....	655
	B. Procedure.....	656
	C. Gevolgen van vaststelling van niet-nakoming.....	659

**Hoofdstuk 2.**

<b>Rechtsbescherming tegenover instellingen en organen van de Unie.....</b>	<b>661</b>
---	------------

I.	Rechtsgangen voor de Unierechter.....	661
	A. Beroep tot nietigverklaring.....	662
	1. Mogelijke verweerder.....	662
	2. Mogelijke eiser.....	663
	a. Instellingen en lidstaten.....	663
	b. Natuurlijke en rechtspersonen.....	664
	1° Voorwaarde van rechtstreeks geraakt zijn.....	665
	2° Voorwaarde van individueel geraakt zijn.....	665
	3° Regelgevingshandelingen.....	668
	3. Handelingen vatbaar voor nietigverklaring.....	669
	4. Middelen.....	670
	5. Beroepstermijn.....	671
	6. Gevolgen van nietigverklaring.....	671
	B. Beroep wegens nalaten te besluiten.....	671

C.	Beroep tot schadevergoeding . . . . .	672
D.	Exceptie van onwettigheid . . . . .	674
E.	Procedure voor directe beroepen . . . . .	675
II.	Rechtsbescherming via de nationale rechter . . . . .	677
A.	Mogelijkheid en verplichting om prejudiciële geldigheidsvraag te stellen . . . . .	677
B.	Voorwerp van prejudiciële geldigheidsvraag . . . . .	679
C.	Behandeling van de prejudiciële geldigheidsvraag . . . . .	680
III.	Sluitend systeem van rechtsbescherming? . . . . .	681
	<i>Rechtspraakregister</i> . . . . .	685
	<i>Trefwoordenregister</i> . . . . .	729
	<i>De auteurs</i> . . . . .	759

